

Onderweg met Bach als pastor

Luisterles bij een cantate

Kerkelijken en ongelovigen, twijfelaars en zinzoekers vinden elkaar in hun liefde voor Bach. Wie zich inschrijft voor een 'luistercursus' leert over muziek en theologie, maar ervaart ook dat goede muziek direct naar het hart gaat. Zo beleven we betekenis en emotie van het w/Woord op een fundamenteeler niveau.

Toen ik rond mijn veertigste theologie ging studeren, had ik bijna twintig jaar ervaring in de muziek. Al in de eerste week van mijn nieuwe studie zag ik boeiende overeenkomsten tussen de twee vakken: ze gaan allebei over wat niet met gewone woorden te zeggen is, we hebben er van nature aanleg voor, en die aanleg moet ontwikkeld worden. Ook zag ik mogelijkheden om beide vakken professioneel te combineren. Ik verzon er spontaan de term 'muziekpastoraat' voor.

Voor een praktisch gericht eindwerkstuk koos ik drie Bachcantates voor een catechesecursus en later ben ik daarmee aan de slag gegaan bij onderwijsinstellingen, parochies en gemeenten. Inmiddels telt mijn lijst vijftig cantates, zes motetten, het *Magnificat*, vier 'Lutherse' missen en de *Johannes-Passion*, het *Weihnachts-Oratorium*, de *Matthäus-Passion* en de *Hohe Messe*.

Inmiddels ben ik al zeker zestien jaar op weg met Bach, veelal met (vaste) groepen, vanuit mijn winkel *Geloven in muziek*. De 'luisteraars'

zijn zeer divers: kerkgangers, gelovigen, katholieken, protestanten, orthodoxen, lichtgelovigen, ongelovigen, radicale atheïsten, filosofen, dominees, pastoors. Ze dwingen mij om in vele toonaarden mijn verhaal te doen.

Klinkende theologie

Bach (1685-1750) leeft en werkt tijdens de periode van de Retoriek (1600-1750). Retoriek heeft tot taak het woord over te brengen, alle middelen zijn toegestaan. Ervoor was het woord in gezongen muziek amper van belang. De mens was onderdeel van Gods schepping. Dat is muzikaal te horen in polyfone muziek, met gelijkwaardige stemmen die onverstaanbaar ondergedompeld zijn in het geheel; alles en iedereen zingt door elkaar.

Maar in de Renaissance wordt de mens wakker en staat op. Hij wil gehoord worden, zijn stem wordt belangrijker; muzikaal ontstaat de *monodie*, waarbij één stem zich uitsprekt/uitzingt onder begeleiding van instrumenten. Zo kan wat de mens te zeggen heeft, woord voor woord verstaan worden. Rond 1600 ontstaat de wereldlijke opera, met menselijke helden die drama en emotie op de planken brengen, maar ook in de kerkelijke

< Rembrandt, 'Christus in de hof van Getsemane', ets, 1651/1652

muziek dringt deze stijl door.

De Retoriek ontwikkelt een eigen atelier van retorische figuren die de tekst op de voet volgen. Soms met eenvoudige middelen: hoge tonen bij God of hemel, lage tonen bij aarde of graf; bogen en overgebonden tonen als het gaat over ergens in vastzitten, rusten bij moeite en zwaarte alsof er zuchten klinken; of met grote en moeilijk te zingen sprongen bij levensgrote problemen. De mogelijkheden zijn legio.

Een vindingrijk man als Bach maakt hier zeer goed gebruik van, waardoor zijn muziek beeldend wordt. Hij schildert letterlijk met noten (*Tönnle-rei*); ik noem het altijd muziek om naar te kijken.

De muziek kan ook allerlei gemoedsaandoeningen oproepen (affecten): langzame en slepende tonen maken je zwaar of bedroefd, frisse dansmuziekjes maken je blij en opgewekt.

Uiteraard vergt het enige oefening om dit soort kneepjes te horen en te herkennen. Bach past ze openlijk en in het verborgene toe, je kunt ze vinden door de partituur goed te bestuderen. Wat hierbij helpt is het volgen van het continuo, de instrumentale baspartij. Luister je gewoonlijk alleen naar de bovenstemmen, dan ontgaat je veel. Richt je op het continuo, dan hoor je de rest eigenlijk vanzelf.

Bach is componist, schilder, architect, psycholoog en pastor ineen. Zoals een kathedraal een theologie in steen is, zo is zijn werk een klinkende theologie, waarbij elke noot op zijn plek staat en het hart van de luisteraar weet te treffen. Maar zoals je in een kathedraal niets ziet zonder een gids, hoor je bij Bach niets zonder een leraar. Daarom wijs ik aan en maak de deelnemers attent op alle theologisch-muzikale fragmentjes die een diepe zin aan de oppervlakte kunnen brengen.

Als ik bij haar binnenkom ligt ze te luisteren naar een cantate van Bach. 'Hoe was het ook weer?' zegt ze. 'Geen dag zonder Bach.' Ik kijk op het hoesje: 'Es ist nichts Gesundes an meinem Leibe – die ganze Welt ist nur ein Hospital.'

'Deze ken ik niet,' zeg ik verrast. 'Luister maar mee,' nodigt ze me. Zo komt het dat ik op een ziekenkamer meeluister naar een cantate die nieuw voor me is, en prachtig.

'Wer steht mir in meinem Elend bei?

Wer ist mein Arzt, wer hilft mir wieder?'

Uit: Margriet van der Kooi, *Het kleine meisje van de hoop. Nieuwe gesprekken over God en ons*, 2016

Cantates van Bach

In mijn luisterlessen behandel ik doorgaans kerkelijke Bachcantates. Hiervan zijn er nog zo'n tweehonderd bekend. Ze getuigen van een groot muzikaal ambacht en van mensenkennis: als geen ander weet Bach met zijn muziek menselijke emoties op te roepen.

Zijn cantates vormen een vitaal onderdeel van de lutherse liturgie. Ze klinken direct na de zondagse evangelielezing. Bij grotere cantates volgt een tweede deel tijdens de uitreiking van het Heilig Brood. Feitelijk zijn cantates overwegingen op muziek, ze geven de kerkganger voedsel en huiswerk mee.

Het woord 'cantate' heeft te maken met zingen (*cantare*); het is letterlijk een zangstuk. En wie zingt, brengt tekst ten gehore. Bij Bach komen de teksten uit de Schrift (als citaat) of ze zijn erop gebaseerd (door tekstdichters). Een derde tekstbron vormen de kerkliederen

uit de lutherse traditie. Bach kent zijn Bijbel en traditie goed, hij vindt altijd passende strofen bij tekstfragmenten.

Muzikale opbouw

Een cantate bevat diverse muziekvormen: (openings)koor, recitatief, aria en koraal, soms met een instrumentale inleiding (Sinfonia) waarin onderwerp en sfeer van wat volgt zich al aandienen.

Recitatieven benadrukken het w/Woord, aria's brengen persoonlijke emoties over. Muzikale sfeer en tekstherhalingen zetten aan tot mijmeren en beschouwen. In koralen krijgt de gemeente een stem. Deze elementen zijn bekend uit Bachs passiemuziek, maar ze vormen ook de muzikale bouwstenen van de cantates.

De zondagslezingen bepalen de muzikale keuzes zoals ritme, maat, toonsoort, instrumentatie: een *oboe d'amore* (letterlijk: liefdes-hobo) begeleidt teksten over liefde, strijkers spelen *con sordino* (met demper) bij milde sferen, trompetten en pauken jubelen bij feestelijke taferelen.

Viering

Het is ook mogelijk 'Bach' in een viering toe te passen. Geef dan vooraf een korte toelichting hoe de muziek de tekst volgt en versterkt. In de Veertigdagentijd bijvoorbeeld kun je gedeelten van de *Matthäus-Passion* in een aantal bijeenkomsten laten horen, eventueel met kunstwerken erbij, zodat oor en oog gevoed worden.

Cantatetekst

De cantateteksten hebben echter een groot nadeel: ze zijn verre van eigentijds. Vaak bezorgen ze huidige luisteraars zelfs een grote afkeer van Bach. Ik moet daarom eerst en vooral een vertaalslag maken: 'Wat zegt de tekst precies? Hoe formuleren wij dat nu? Wat hoor je in de muziek?'

De oorspronkelijke tekst moet uiteraard wel bij de oorspronkelijke zangnoten blijven. Voor mij zijn vertalingen uit den boze, omdat tekst en muziek zo'n hechte eenheid vormen. Je gaat '*De nachtwacht*' immers ook niet overschilderen met spijkerbroeken omdat de oorspronkelijke kleding uit de mode is ...

Een vaste drieslag

In mijn luistercursussen volg ik consequent een vaste drieslag: theologie-muziek-pastoraat.

- We lezen de cantatetekst, kijken wat de hoofdgedachte is en gaan op zoek naar theologische achtergronden en betekenissen.
- Daarna bestuderen we de muzikale 'vertaling' die Bach van de tekst heeft gemaakt en beluisteren die enkele keren.
- Vervolgens staan we stil bij het persoonlijke ➤

Persoonlijk

Voor persoonlijk pastoraat zijn er altijd cantates te vinden die bij de levensfase horen. Een beroemd voorbeeld is de aria '*Schlummert ein, ihr matten Augen*' uit BWV 82 *Ich habe genug*, die rust en berusting kan bieden bij stervensbegeleiding.

Cantate BWV 21 *Ich hatte viel Bekümmernis*

Als 'luistervoorbeeld' presenter ik op beknopte wijze Cantate BWV 21: *Ich hatte viel Bekümmernis*. Bach schreef deze cantate in 1714 en maakte in latere jaren nog aanpassingen. De cantate heeft een tweedelige opbouw, met het opschrift: 'per ogni Tempo' (voor iedere tijd); het werk past ook bij de Derde zondag na Trinitatis.

Inhoud: We horen iemand worstelen met het leven: droefenis, klagen, huilen, goede raad van anderen. Pas na een interne worsteling en een opbouwende ontmoeting met Jezus komt er tevredenheid terug en volgt een nieuwe balans. Daarna maken blijdschap en vreugde het leven opnieuw de moeite waard.

Opbouw: Klassieke opbouw: menselijke nood / verlossing door Jezus / vreugde.

Meeluisteren: via YouTube (Philippe Herreweghe): www.youtube.com/watch?v=ln9MBa8lXV4

Meelezen: complete cantatetekst via www.bach-cantatas.com/texts

Deel I (na de evangelielezing)

1. Sinfonia: een klagende hobo en viool zetten de toon.
2. Het koor versterkt aanvankelijk deze droefenis, maar zingt in een sneller fragment dat er uitzicht is voor de ziel.
3. In een benauwende aria onderstreept de sopraan de droeve moeilijkheden.
4. De tenor ondervraagt God in een recitatief: 'Zie je mij eigenlijk wel in mijn ellende?'
5. Hij vervolgt met een tranenaria, waarin zelfs het water van de tranenrivier te horen is. Tot hier toe toont Bach zich een goed pastor: geef eerst maar eens lucht aan je emotie.
6. Solisten en koor gezamenlijk besluiten deel I met Psalm 42,12: 'Ziel, wat bedroeft je, waarom ben je zo onrustig?' Loopt uit op rust, waardoor de ziel op adem komt.

effect van tekst en muziek op de luisteraar: 'Waar raakt het aan je eigen leven? Wat heeft deze tekst je te zeggen? Biedt het troost of juist confrontatie? Welke emotie resoneert er in de muziek? Kom je erdoor op adem? Verandert er iets in je kijk op het leven?'

Deze theologische, muzikale en pastorale inhoud kun je heel wel apart behandelen, maar in de cantates zijn ze onlosmakelijk met elkaar verweven.

Als al deze elementen behandeld zijn, geven we Bach de ruimte; de juf zwijgt. Via een cd beluisteren we de complete cantate, waarna de deelnemers het woord krijgen. Soms gaat dat met spontane reacties, soms stel ik gerichte vragen: 'Heeft Bach deze tekst recht gedaan met zijn muziek?' Of: 'Hoe landt het geheel van tekst en muziek bij jullie?'

Zo ontstaat soms een gesprek over de troost of het weerwoord dat de deelnemers ervaren

Deel II (na de overweging)

7. Recitatief/duet: de eenzame ziel vraagt zich vertwijfeld af waar Jezus is. Bach zet de sopraan (*Seele*) tegenover de bas (*vox Christi*). 'Ik ben bij je, zegt Hij. // Bij mij? het is hier helemaal nacht! ... Ik ben je trouwe Vriend die ook in het donker waakt ...'
8. Vervolg met arioso/duet, kernstuk van de cantate. De ziel uit negatieve woorden, Jezus maakt ze positief. De regelmaat van het continuo brengt rust. '... Mijn ziel zal sterven // je ziel zal leven ... ach nee, je haat mij // ach ja, ik houd van je ...'
9. Solisten/koor beuren de ziel op: 'Sei nun wieder zufriedene, meine Seele (Psalm 116,7). Bach hangt er een koraal in op dat de mens oproept tot moed, elke dag, ook als het leven zwaar is. En troost: 'God is wel bij je!'
10. Hierna zingt de tenor een vreugde-aria: 'Erfreue dich, Seele, erfreue dich, Herze!'
11. Grote finale, tekst uit Openbaring 5,12-13: 'Das Lamm, das erwürget ist ...' Statige muziek verandert de sfeer compleet. Bach haalt zelfs de engelen erbij: bovenaan de partituur noteert hij trompetten en pauken. Alle stemmen en instrumenten sluiten de lofzang af: *Lob, und Ehre, und Preis, und Gewalt sei unserm Gott von Ewigkeit zu Ewigkeit.* Als tegenmelodie zingt elke stem op zijn beurt: 'Amen, Alleluja!'

In een directe bijeenkomst kan ik natuurlijk veel uitgebreider commentaar geven, daardoor wint zo'n cantate aan diepte en betekenis. Maar ook zo wordt wel duidelijk dat Bach met diverse muzikale vormen en sferen een verhaal weet te vertellen van ommekeer en verlossing. De droefenis is aan het einde volledig verdwenen, dan resten enkel nog lof en *Alleluja!*

* Een uitgewerkte bespreking van deze 'luistercantate' BWV 21 door Annemiek Vogels vindt u op www.handelingen.com

door Bachs werk. Dit gesprek hangt uiteraard sterk van de groep af: is die klein en veilig, of juist groot en vol onbekenden? Soms blijft het

bij uitwisselen van visies. De groepen met wie ik al jarenlang onderweg ben, durven ook zeer persoonlijk te zijn. <

Annemiek Vogels is musicus/theoloog, blokfluitist en dirigent van de Martinus Cantorij Halsteren (Martinuskerk) en van Cantorij Rejoice Bergen op Zoom (Ontmoetingskerk). Zij maakte een brochure 'Bach als pastor' met daarin onder andere uitleg over

Cantate BWV 106. Met Geloven in muziek biedt zij groepspastoraat via luistercursussen en kerkelijke bezinningsavonden en op aanvraag ook persoonlijk pastoraat met muziek op maat. E.a.vogels@kpnplanet.nl